

સરદાર પટેલ અને સહકારિતા**Dr. Savitaben Chandiyabhai Valvi****Assistant Professor, Gujarati****Shri Kishandas Kikani Arts and Commerce College, Dhandhuka****Gujarat University Ahmedabad**

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના મહાન નેતા, લોહપુરુષ અને રાષ્ટ્રના એકીકરણના શિલ્પકાર તરીકે જાણીતા છે, પરંતુ તેમની ભૂમિકા માત્ર રાજકીય નેતૃત્વ સુધી સીમિત નહોતી. તેમણે ભારતીય સમાજના આર્થિક અને સામાજિક પુનર્નિર્માણ માટે સહકારિતા (Cooperation) ને એક અસરકારક સાધન તરીકે સ્વીકારી હતી. સરદાર પટેલના સમગ્ર જીવન અને કાર્યમાં સહકારી વિચારધારાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવા મળે છે, ખાસ કરીને ખેડૂત આંદોલન, ગ્રામવિકાસ અને આત્મનિર્ભરતાના ક્ષેત્રોમાં.

ખેડા સત્યાગ્રહ (1918) અને બારડોલી સત્યાગ્રહ (1928) દરમિયાન સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને સામૂહિક સંઘર્ષની શક્તિ દર્શાવી. તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું કે વ્યક્તિગત લડત કરતાં સામૂહિક એકતા અને સહકાર વધુ અસરકારક હોય છે. આ આંદોલનોમાં અનુસરાયેલ શિસ્ત, પરસ્પર વિશ્વાસ અને સમૂહ નિર્ણય પ્રક્રિયા સહકારી સંસ્થાઓના મૂળ સિદ્ધાંતોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે સાચી સ્વરાજ્ય માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતાથી નહીં, પરંતુ આર્થિક આત્મનિર્ભરતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેમણે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સહકારી સંસ્થાઓ, કૃષિ સહકારી મંડળો, દૂધ ઉત્પાદક સહકારી અને ક્રેડિટ સોસાયટીઓના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું. અમૂલ જેવી સહકારી સંસ્થાઓ પાછળની વિચારધારા પણ પરોક્ષ રીતે સરદાર પટેલના સહકારી દ્રષ્ટિકોણથી પ્રેરિત હતી.

સહકારિતાથી સરદાર પટેલનો ભાર લોકશાહી અને બંધારણીય ભાગીદારી પર હતો. તેઓ માનતા કે દરેક સભ્યને સમાન અધિકાર, મતાધિકાર અને જવાબદારી હોવી જોઈએ. તેમના નેતૃત્વમાં લેવાતા નિર્ણયો ચર્ચા, સહમતિ અને સામૂહિક મંજૂરી પર આધારિત રહેતા, જે સહકારી સંસ્થાઓના લોકતંત્રીય સ્વરૂપને મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, સરદાર પટેલે સહકારીતાને માત્ર આર્થિક વ્યવસ્થા તરીકે નહીં, પરંતુ સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને સંગઠનશક્તિનું માધ્યમ તરીકે જોઈ. તેમના વિચારો અને કાર્યોએ ભારતના સહકારી આંદોલનને દૃઢ પાયો આપ્યો અને આજના સમયમાં પણ ગ્રામ વિકાસ અને સહકારી વ્યવસ્થાના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પૂરા પાડે છે.

અગત્યના મુદ્દા:

1. સરદાર પટેલે સહકારિતાને સામૂહિક એકતા અને સંગઠનશક્તિનું મુખ્ય સાધન માન્યું.
2. ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સહકારી સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારુ અમલ કર્યો.
3. ખેડૂતોની આર્થિક આત્મનિર્ભરતા માટે સહકારી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું.
4. સહકારી વ્યવસ્થામાં લોકશાહી, સમાન અધિકાર અને બંધારણીય ભાગીદારી પર ભાર મૂક્યો.
5. ગ્રામ વિકાસ અને સહકારી અર્થતંત્રને સ્વરાજ્યનું આધારસ્તંભ ગણાવ્યો.
6. સહકારિતાને સામાજિક ન્યાય અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું સાધન બનાવ્યું.

પ્રસ્તાવના

ભારતના રાષ્ટ્રનાયક તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલની છબી સામાન્ય રીતે દેશના એકીકરણ કરનાર તરીકે વધુ જાણીતા છે. પરંતુ તેમના રાજકીય જીવનનો મૂળ આધાર ખેડૂતભાવના, ગ્રામવિકાસની ચિંતા અને સહકારિતાનાં મૂલ્યમાં જ સમાયેલો હતો. તેઓ ખેડૂત સમાજના દુખદર્દ જાણનારા, તેના હક્ક માટે લડનારા અને ભારતીય સહકારી આનંદલનને દિશા બતાવનાર આગેવાન હતા.

સહકારિતાની મર્યાદા માત્ર આર્થિક વ્યવહાર પૂરતી નથી, તે સામાજિક ન્યાય, સામુહિકતા અને લોકશાહી મૂલ્યોનો આધાર સ્તંભ છે. સરદાર પટેલે જીવનભર આ મૂલ્યોને પોતાના કાર્યમાં ઉતાર્યા ખેડૂતોને સંગઠિત કરવાથી લઈને સત્યાગ્રહોમાં સામૂહિક નિર્ણયો, અને પછી ભારતમાં સહકારી માળખાની સ્થાપનામાં તેમનો ફાળો વિશેષ મહત્વનો છે.

ખેડૂતસમાજ સાથે જીવંત સંવાદ

સરદાર પટેલ મૂળથી જ ગ્રામ્ય જીવનના અનુભવી હતા. ખેડૂત પરિવારમાં જન્મેલા હોવાથી ખેડૂત જીવનની મુશ્કેલીઓ સાથેનો, જવાબદારી, કારભાર, ખેતીની નિષ્ફળતા, બ્રિટિશ તંત્રની અયોગ્ય નીતિઓ તેમણે ખૂબ નજીકથી અનુભવી હતી આ કારણસર તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર સામાન્ય પ્રજા રહ્યાં.

તેમની મોટામાં મોટી શક્તિ હતી જનમાનસ સાથેનો સીધો સંપર્ક. તેઓ ગામે ગામે જઈ ખેડૂત સમાજ સાથે બેસતા, તેમની સમસ્યાઓ અને તકલીફ સાંભળતા, અને પછી તેના આધારે સંઘર્ષની રીતિ નક્કી કરતા. રાજકીય નેતા હોવા છતાં તેમણે ક્યારેય લોકો સાથે અંતર રાખ્યું ના હતું. તેમની સાદગી, સ્પષ્ટ ભાષા અને ચોક્કસ આયોજનક્ષમતાએ ખેડૂતોમાં એક અદભૂત વિશ્વાસ ઊભો કર્યો.

સંગઠનશક્તિ સરદાર પટેલનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ

ખેડૂતોની શક્તિ સંગઠનમાં છે. આ વિચારને સરદાર પટેલે લોકચેતના રૂપે જનમાનસમાં પ્રગટ કર્યો. જો ખેડૂત સમાજ વિખરાયેલો થાય તો તેની મુશ્કેલીઓ વધતી જાય અને તેનો અંત આવવો અઘરો હતો. સરદાર પટેલે ગામ ગામની ખેડૂત મંડળીઓને જોડીને વિસ્તૃત એકતા ચળવળ સર્જી, એજ પછી સત્યાગ્રહ માટે મજબૂત આધાર બની.

અહિંસાત્મક સંઘર્ષની પ્રગટ દ્રષ્ટિ

સરદાર પટેલની ખેડૂત નેતૃત્વશૈલીનું અગત્યનું પાત્ર હતું. અહિંસા અને અનુશાસન સાથેનો સંઘર્ષ તેઓ હંમેશા કહેતા કે ..“ખેડૂતની જીત તેના એકતા અને શાંતિમાં છે, ભીડ અને હિંસામાં નહીં “ સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સમજવ્યું કે અધિકારો માંગવા છે, પણ તે માટે અહિંસા જ એકમાત્ર શસ્ત્ર છે. તેમના વિચારો ખેડા અને બારડોલીના સત્યાગ્રહોમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

કરમસદ, ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહના અનુભવો

સરદાર પટેલે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં અનેક ભૂમિકાઓ ભજવી, પરંતુ ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહો તેમના નેતૃત્વનું પ્રતિક છે. આ બંને આંદોલનો ભારતીય સ્વાતંત્ર્યચળવળના માઇલસ્ટોન સમાન છે.

કરમસદ : મૂલ્ય અને સંસ્કારોનો આધારસ્તંભ

સરદાર પટેલનું વતન કરમસદ તેમના જીવનમૂલ્યોનું કેન્દ્રો હતું અહીં તેમણે સામુહિકતા, સરળતા અને સામાજિક અન્યાય સામે લડવાની ચેતના બાળપણથી જ મેળવેલી,

કરમસદના ગ્રામયાજીવનનો અનુભવ તેમના નેતૃત્વને વ્યાવહારિક, લોકલક્ષી અને નિયમબદ્ધ બનાવતો ગયો.

ખેડા સત્યાગ્રહ : ખેડૂત એકતાનું પ્રથમ પગથિયું

૧૯૧૮માં ખેડા જીલ્લામાં ભારે અનાવર્ષા થઈ. પાક બરાબર થવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે કર માફ કરવાની જગ્યાએ ખેડૂતોને સંપૂર્ણ કર ભરવા જોર કર્યું. આ ગેરન્યાય સામે ખેડૂત સમાજે બળવો શરૂ કર્યો. સરદાર પટેલે પોતાની ભૂમિકા અદા કરી તેમણે ગામે-ગામે જઈ ખેડૂતોની બેઠક યોજી, સમજૂતી આપી અને એકત્રિત કરી એકતા બનાવી. અને એમના સંઘર્ષને કડક અનુશાસનમાં રાખવાની સૂચના આપી. અને દરેક ખેડૂતને સમજવું કે કર નહીં આપવો એ અહિંસાત્મક સંઘર્ષનો એક ભાગ છે.- હિંસા નહીં. પરિણામે ખેડા સત્યાગ્રહ સફળ થયો. અને સરકારને કર માફ કરવો પડ્યો. આ જીતથી ખેડૂતોને વિશ્વાસ જાગ્યો કે એકતા+અહિંસા = વિજય. આમ ખેડા સત્યાગ્રહે સરદાર પટેલને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ખેડૂત નેતા તરીકે સાબિત કર્યાં.

સરદાર પટેલ અને સહકારિતા : સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનનો દિશાસૂચક અભ્યાસ

ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં અનેક મહાનાયકોનું અમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું છે, જેમાં સરદાર પટેલનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જ્યારે આપણે તેમને “લોહપુરુષ” તરીકે યાદ કરીએ છીએ, ત્યારે સામાન્ય રીતે તેમના રાજકીય નક્કરપણા, એકીકરણની અભૂતપૂર્વ કામગીરી અને વહીવટી દૃઢતાને વધારે યાદ કરીએ છીએ. પરંતુ તેમના વ્યક્તિત્વનો એક અત્યંત મહત્વનો અને મૂલ્યવાન પાસો ઘણી વખત છુપાઈ જાય છે—અને તે છે ખેડૂત નેતા તરીકેનું તેમનું કાર્ય અને સહકારિતાના સિદ્ધાંતો પ્રત્યેની તેમની અડગ પ્રતિબદ્ધતા.

સરદાર પટેલનું જીવન ખેડૂત સમાજ સાથે અતૂટ રીતે જોડાયેલું હતું. ખેતી કરતી પ્રજાની સમસ્યાઓ, તેમની આર્થિક સ્થિતિ, તથા બ્રિટિશ શાસનનો કરભાર—આ બધું તેમને સીધે જ સ્પર્શતું હતું. બીજી તરફ, તેમની કાર્યશૈલીમાં સહકારિતા, સમૂહશક્તિ, અહિંસા, અને ભાગીદારીના મૂલ્યો ગાઢ રીતે વણાયેલા હતા. ખેડા અને બારડોલીના સત્યાગ્રહો માત્ર રાજકીય આંદોલન ન હતા—તે સહકારિતાના જીવંત પ્રયોગો હતા.

૧. ખેડૂત નેતા તરીકે સરદાર પટેલની ભૂમિકા

૧.૧ ખેડૂત જીવનના મૂળ અનુભવ

સરદાર પટેલ સામાન્ય ગામકોઈ પરિવારમાં જન્મ્યા હતા, તેથી ખેડૂતજીવનના કડવા-મીઠા અનુભવોથી તેઓ સારી રીતે વાકેફ હતા. ખેતરમાંનું પરિશ્રમ, વરસાદ ઉપરની નિર્ભરતા, ખુશાલ પાકથી મળતી સભાનતા અને અનાવૃષ્ટિથી થતી ચિંતાઓ—આ જીવનપદ્ધતિથી તેમને ગાઢ જોડાણ હતું.

તેમણે ક્યારેક માત્ર ગામડાનું દુઃખ સાંભળ્યું નહોતું; પરંતુ તેને નજીકથી જીવ્યું હતું. એટલે જ જ્યારે ખેડૂતો પર વધારાના કર, જમીન જપ્ત કરવાની નીતિ, કે કરવેરાની અણન્યાયી રીતો આવતી, ત્યારે સરદારનો અંદરનો ખેડૂત જાગતો. તેઓ જાણતા હતા કે ખેડૂત કદી સ્વાર્થી નથી, પરંતુ અયોગ્ય તંત્રના દબાણ હેઠળ તેના જીવનયાત્રામાં વિઘ્નો સર્જાય છે.

ખેડૂત સમાજ પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ માત્ર ભાવનાત્મક નહોતી; તે તર્ક અને અનુભવ બંને પરથી આવેલી હતી. આ તળપદી સમજ તેમને એક અનોખા પ્રકારના નેતા બનાવતી હતી—જે જનતાની ભાષા જાણે, તેમની વ્યથા અનુભવે અને તેમના હિત માટે દૃઢ નિર્ધાર સાથે ઉભો રહે.

૧.૨ સંગઠનની શક્તિ અને સરદારનું નેતૃત્વ

સરદાર પટેલની સૌથી મોટી નેતૃત્વ શક્તિ તેમની સંગઠન નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા હતી. તેઓ સમજતા હતા કે:

- વિખરેલા ખેડૂતોની માંગ કદી શક્તિશાળી બની શકતી નથી,
- પરંતુ સંગઠિત ખેડૂતો કોઈપણ દમનકારી તંત્ર સામે ટક્કર લેવા સક્ષમ બને છે.

તેમની ભાષા સામાન્ય, સીધી અને હૃદયસ્પર્શી હતી. તેઓ ગામે-ગામે જઈને ખેડૂત સમાજને એકત્ર કરતા, મીટિંગો કરતા, અને શાંતિ, અનુશાસન અને એકતાનો સંદેશ આપતા. તેમની દરેક મુલાકાત બાદ લોકોમાં નવી પ્રેરણા જન્મતી: “અમારી લડાઈ ન્યાય માટે છે—અને જો આપણે એક રહેશું તો અશક્ય કંઈ નહીં રહે.”

૧.૩ અહિંસા પર આધારિત ખેડૂત ચળવળ

સરદાર પટેલ સત્યાગ્રહના અગ્રણીઓમાંથી હતા, પરંતુ તેમનો અહિંસાનો મતલબ નિષ્ક્રિયતા નહોતો. તેમના શબ્દોમાં, “અહિંસા નો અર્થ ડરપોકપણું નહીં; અહિંસા તો સૌથી મોટું શસ્ત્ર છે—જેમાં દમનના સામે નતિ ન માનો.” તેઓ હંમેશા કહેતા કે ખેડૂતનો સત્યાગ્રહ હિંસા દ્વારા

નહીં, પરંતુ દૃઢ મનોબળ, કર ન આપવાની હિમ્મત, અને એકતા દ્વારા જીતાય. ખેડા અને બારડોલીના ખેડૂતોએ જે અનુશાસન દર્શાવ્યો, તે તેમની જ માર્ગદર્શકતા અને સંગઠનશક્તિનું ફળ હતું.

૨. કરમસદ, ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહના અનુભવો

સરદાર પટેલના નેતૃત્વને રાષ્ટ્રીય માન્યતા અપાવનાર મુખ્ય ઘટનાઓ ખેડા અને બારડોલીના સત્યાગ્રહો હતા. પરંતુ આ બંને આંદોલનોની સ્ત્રોતશક્તિ તેમના વતન કરમસદમાંથી જ નિષ્કારિત થતી હતી.

૨.૧ કરમસદ : સરદારના મૂલ્યોનું પાવન પ્રસ્થાનસ્થળ

કરમસદ ગામે સર્વજન માટેની સમજણ, અથાગ મહેનત, અને સમૂહહિત એ સંસ્કાર સ્વરૂપે પ્રસ્થાપિત હતા. અહીંથી સરદારને મળેલા મૂલ્યો:

- સરળતા અને મિતવ્યયિતા,
- ગામના હિત માટે સમૂહની જવાબદારી,
- સામાજિક ન્યાય માટે લડવાની ચેતના,
- સત્ય અને પ્રામાણિકતાનો અભિગમ.

કરમસદનું સામુદાયિક જીવને તેમને શીખવ્યું હતું કે ગામ-સમાજ કોઈપણ મુશ્કેલી સામે એકતાથી ઊભો રહી શકે છે. આ વિચાર તેમની આગલી ચળવળોનો પાયો બન્યો.

૨.૨ ખેડા સત્યાગ્રહ : અહિંસાનો સુવ્યવસ્થિત પ્રયોગ

1918ની અનાવૃષ્ટિએ ખેડા વિસ્તારને છોલી નાખ્યો. પાક નિષ્ફળ ગયો, જનજીવન મુશ્કેલીભર્યું બન્યું. તેમ છતાં બ્રિટિશ સરકારે જમીનવેરામાં છૂટ આપવાનું ઇનકાર કર્યું. ખેડૂતો સામે બે વિકલ્પ હતા-દમન સ્વીકારવું અથવા સુશિક્ષિત, અહિંસાત્મક સંઘર્ષ પસંદ કરવો ખેડા વિસ્તારમાં સરદાર પટેલે લોક સંપર્ક કરવાનું બીડું ચાલુ રાખ્યું અને એમાં જનમેદની ભેગી થવા લાગી અને વ્યાપક મીટિંગો થવા લાગી લોકોમાં ધીરે ધીરે જાગૃતિ આવવા લાગી અને એકતા વધી લોકો સંઘોઠિત થવા લાગ્યા. તેમણે ખેડૂતોને સમજાવ્યું:

- કે સરકારનો વેરો અયોગ્ય છે,
- કે દરેક ખેડૂતને સંગઠિત થવું જોઈએ,
- અને કે કર ન આપવો એ તેમના અધિકારનો અહિંસાત્મક ઉપાય છે.

તેમણે આંદોલનને ત્રણ મુખ્ય માળખાઓ આપ્યા:

1. એકતા – દરેક ખેડૂત એક જ નિર્ણય પર ટક બનશે.
2. અનુશાસન – કોઈ હિંસા નહીં, કોઈ ગેરવ્યવહાર નહીં.
3. સાહસ – જપ્તી આવે તો પણ હિંમત ન તૂટવી.

પરિણામ

એકતાની શક્તિએ ચમત્કાર કર્યો. સરકારને વેરો માફ કરવાનો નિર્ણય લેવાનો પડ્યો. આ સત્યાગ્રહે સરદાર પટેલને રાષ્ટ્રીય પાયે ખેડૂત નેતા તરીકે ખ્યાતિ આપી.

૨.૩ બારડોલી સત્યાગ્રહ : અનુશાસન અને એકતાન શિખરબિંદુ

1928માં બારડોલી તાલુકામાં બ્રિટિશ સરકારે 22% વેરો વધારા કર્યો. આ વધારો સંપૂર્ણ ગેરવ્યવહાર હતો. ખેડૂતો પાસે ચૂકવણીની શક્તિ જ નહોતી. તેઓએ સરદાર પટેલને વિનંતી કરી કે તેમની લડતનું નેતૃત્વ કરે.

તૈયારી પૂર્વકનું સરદારનું આયોજન

- દરેક ગામમાં વિરાટ મીટિંગો.
- વેરો ન આપવા એકમતિ.
- જપ્તી, દબાણ કે ધમકી સામે શાંતિપૂર્વક ઉભા રહેવાની તૈયારી.
- મહિલાઓને આંદોલનના મોરચે સક્રિય રીતે જોડવું.

સરદારની પ્રવચનશૈલી એટલી પ્રેરક હતી કે દરેક ખેડૂત અડગ નિર્ધાર સાથે ઉભો રહ્યો.

અનુશાસનનું વિશ્વવંદ્ય ઉદાહરણ

બારડોલી સત્યાગ્રહને વિશ્વના ઇતિહાસમાં સૌથી અનુશાસિત અહિંસક આંદોલનોમાંની ગણાય છે. હુકુમશાહી સામ્રાજ્ય સામે નમેલા વિના ઊભા રહેવાની હિંમત અહીં સ્પષ્ટપણે જોવા મળતી.

‘સરદાર’ ની ઉપાધિ

આ આંદોલનની જાગૃતિ અને સફળતા જોઈને રાષ્ટ્રના અન્ય આગેવાનોએ તેમને ઉપાધિ આપી: “તમે તો સાચા ‘સરદાર’ છો – જનતા ના સાચા નેતા!”

- વેરો વધારાનો નિર્ણય પાછો ખેંચાયો.
- જપ્ત કરેલી જમીન-માલમત્તા પરત આપી.

- બારડોલી આંદોલન ભારતીય સત્યાગ્રહની ગૌરવકથા બની.

૩. સહકારિતાના સિદ્ધાંત : સામુહિકતા, આત્મનિર્ભરતા અને ભાગીદારી

સહકારિતા કેવળ આર્થિક પદ્ધતિ નહીં, પરંતુ સામૂહિક જીવન જીવવાની એક ટકાઉ રીત છે. સરદાર પટેલે સહકારિતાને સમાજ પરિવર્તનનું મુખ્ય સાધન માન્યું. ખેડૂત આંદોલનોમાં તેમણે સહકારિતાનાં મૂળ સિદ્ધાંતો જીવંત મુક્યા.

★ સરદાર પટેલની સામુહિકતાની ભાવના

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાના સમગ્ર રાજકીય, સામાજિક અને સહકારિતાના કાર્યમાં સામુહિકતા (Collective Spirit) ને કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યું. તેમના મતે રાષ્ટ્રીય વિકાસ, ખેડૂત કલ્યાણ તથા સ્વરાજની સ્થાપના ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે સમાજનો દરેક વ્યક્તિ “હું” કરતાં “અમે” ને વધુ મહત્વ આપે.

◆ ૧. “એકતા માંજ શક્તિ” નો વ્યવહારુ અભિગમ

સરદાર પટેલનું માનવું હતું કે વ્યક્તિગત પ્રયત્નો કરતાં સાંકળાયેલો સામૂહિક પ્રયત્ન વધુ અસરકારક રહે છે.

- કોઈપણ અત્યાચારી નીતિનો સામનો સામુહિક રીતે જ થઈ શકે.
- દેશના હિતમાં દરેક વર્ગે જોડાઈને કાર્ય કરવું જોઈએ.

◆ ૨. ખેડૂત આંદોલનોમાં સામુહિકતાનો ઉપયોગ

ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહો એ તેનો ઉત્તમ દાખલો છે.

- ખેડૂતોએ જાતિ, વર્ગ અને જાતપાતના ભેદભાવ વગર એકતા સાથે કર ન ચૂકવવાનો નિષ્ણાત નિર્ણય કર્યો.
- સરદાર પટેલે લોકોને સમજાવ્યું કે વ્યક્તિગત રીતે કર નહીં ચૂકવવો જોખમકારક છે, પરંતુ સામૂહિક અસહકાર સફળતા અપાવે છે.

◆ ૩. સહકારિતાના સિદ્ધાંતોમાં સામુહિકતાનું સ્થાન

સહકારી ચળવળમાં સરદાર પટેલે સામુહિક માલિકી, સામુહિક જવાબદારી અને સામુહિક લાભ પર ભાર મૂક્યો.

- દરેક સભ્ય સમાન હક્ક અને સમાન જવાબદારી ધરાવે.
- નફો અને નુકસાન બંનેને સમૂહિક રીતે વહેંચવા.

◆ 4. રાષ્ટ્રીય એકીકરણમાં સામુહિકતાની ભૂમિકા

દેશના 562 દેશી રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવાની પ્રક્રિયામાં પણ પટેલે લોકો અને નેતાઓને રાષ્ટ્રીય હિત માટે એક થવાનો સંદેશ આપ્યો.

- દેશને એક રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું કરવાની પ્રક્રિયામાં “અખંડ ભારત” માટેની સમૂહિક ઇચ્છા મહત્વપૂર્ણ હતી.

◆ 5. સમાજ સુખાકારીમાં સામુહિક ભાગીદારી

સરદાર પટેલની સામુહિકતાની ભાવના એ માણસ અને સમાજને “એકતા, સહયોગ, સહભાગીદારી અને સામુહિક જવાબદારી” તરફ દોરી જાય છે. તેમની દૃષ્ટિએ સામુહિકતા જ રાષ્ટ્રીય એકતા, ખેડૂત શક્તિ અને સહકારીતાની આત્મા છે.

મૂળ તત્ત્વો

- સમૂહહિતને વ્યક્તિગત હિત કરતાં પ્રાથમિકતા.
- એકસાથે લીધેલા નિર્ણયોનો સામૂહિક અમલ.
- આર્થિક-સામાજિક સમાનતાની દિશામાં આગળ વધવું.

સરદારની દૃષ્ટિ

ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહો સહકારિતાના વ્યવહારુ ઉદાહરણ હતા. એક ખેડૂતનો કર ન આપવાનો નિર્ણય વ્યર્થ હતો. પરંતુ સર્વે ખેડૂતોએ એકસાથે ન ચૂકવવાનો નિર્ધાર કર્યો—અને આ જ જીતનું રહસ્ય. સામુહિકતા દ્વારા જ ગુજરાતમાં દૂધ સહકારિતાની પરંપરા મજબૂત બની, જે આગળ જઈને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ક્રાંતિ માટે પાયો પુરવાર થઈ.

3.2 આત્મનિર્ભરતા (Self-Reliance)

આત્મનિર્ભરતા એ સહકારિતાનો મુખ્ય આધારસ્તંભ છે.

આત્મનિર્ભરતાનું સ્વરૂપ

- પોતાના સ્રોતોનું સંચાલન,
- નિર્ભરતા ઘટાડવી,
- પોતાની જરૂરિયાતોનું પોતે નિરાકરણ,

જ્ઞાન અને કુશળતાનો વિકાસ. નીચે સરદાર પટેલના આત્મનિર્ભરતા ના વિચારો સરળ ભાષામાં, પરીક્ષાત્મક અને વિષયાનુકૂળ રીતે રજૂ કરેલા છે:

★ સરદાર પટેલના **આત્મનિર્ભરતા (Self-Reliance)**ના વિચારો

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય, સામાજિક અને સહકારી કાર્યોમાં આત્મનિર્ભરતા એક મુખ્ય મૂલ્ય હતું. તેમની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર ત્યારે જ પ્રગતિ કરે છે જ્યારે તે પોતાના સ્વબળ અને સ્વસાધનો પર આધારિત રહેવાની ક્ષમતા વિકસાવે.

◆ 1. વ્યક્તિગત આત્મનિર્ભરતા

- સરદાર પટેલે લોકોને મહેનત, સત્યનિષ્ઠા અને શિસ્ત દ્વારા પોતાના જીવનને સ્વબળે સુધારવા પ્રોત્સાહિત કર્યું.
- તેમણે માન્યું કે વ્યક્તિએ પોતાના પ્રશ્નોનો પ્રાથમિક ઉકેલ પોતાના પરિશ્રમ અને ક્ષમતા દ્વારા લાવવો જોઈએ.
- પરાધીનતાને તેઓ પ્રગતિમાં મોટો અવરોધ માનતા.

◆ 2. ખેડૂત આત્મનિર્ભરતા

બારડોલી અને ખેડા સત્યાગ્રહોના અનુસંધાને પટેલે ખેડૂતોમાં આત્મનિર્ભરતા જગાવી:

- ખેડૂતોએ પોતાના અધિકારો માટે એકતા, સ્વબળ અને દૃઢતા દર્શાવવી.
- સરકાર સામે લડવા માટે બહારની સહાય કરતાં “અમારા હક્ક અમે જ મેળવશું” એવો સંદેશ આપ્યો.
- વિદેશી સહાય નહીં, પણ સ્થાનિક કૃષિ વ્યવસ્થા મજબૂત કરવાની જરૂરિયાતને તેમણે સમજાવી.

◆ 3. સહકારિતામાં આત્મનિર્ભરતા

પટેલના સહકારી વિચારોનો આધાર સ્તંભ આત્મનિર્ભરતા હતો:

- સહકારી સંસ્થાનું સંચાલન સભ્યો જ કરે, કોઈ બાહ્ય નિર્ભરતા ન રહે.

- મૂડી, ઉત્પાદન અને બજાર વ્યવસ્થા શક્ય તેટલી સ્થાનિક સ્તરે, સમૂહિક પ્રયત્નોથી ઉભી કરવી.
- “સહકારથી સ્વાવલંબન” — એ તેમનો મંત્ર હતો.

◆ 4. રાષ્ટ્રીય સ્તરે આત્મનિર્ભરતા

રાષ્ટ્રીય એકીકરણ દરમિયાન પણ સરદાર પટેલે આત્મનિર્ભરતાનો ભાવ જાળવ્યો:

- ભારતે પોતાના આંતરિક વિવાદોનો ઉકેલ પોતે લાવવો જોઈએ, વિદેશી હસ્તક્ષેપ નહીં.
- રાષ્ટ્રની સુરક્ષા, શાસન અને વિકાસ માટે દેશની પોતાની શક્તિ વિકસાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર.
- ભારતને “મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને સ્વાવલંબનશીલ રાષ્ટ્ર” તરીકે ઊભું કરવાનો સંકલ્પ.

◆ 5. આધ્યાત્મિક અને નૈતિક આત્મનિર્ભરતા

- માણસે પોતાના મૂલ્યો, આદર્શો અને નૈતિકતા પર અડગ રહેવું.
- પોતાના નિર્ણય પોતે લેવાની અને તેના પરિણામની જવાબદારી સ્વીકારવાની માનસિકતા વિકસાવવી.
- વ્યક્તિનો આંતરિક બળ અને આત્મવિશ્વાસ જ સમાજને મજબૂત કરે છે.

સરદાર પટેલના આત્મનિર્ભરતા ના વિચારો સ્વબળ, મહેનત, શિસ્ત, સહકાર, અને રાષ્ટ્રીય સ્વાવલંબન પર આધારિત છે. પટેલ માનતા કે વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર—ત્રણે જ્યારે પોતાના સંસાધનો, શક્તિ અને એકતાથી કાર્ય કરે છે ત્યારે જ સાચું વિકાસ અને સ્વરાજ શક્ય બને છે

સરદારનું માર્ગદર્શન

સરદાર Always કહેતા: “ગામ પોતાની સમસ્યાઓ પોતે ઉકેલી શકે છે—એ માટે એકતા અને પ્રામાણિક પ્રયાસ જરૂરી છે.”

આત્મનિર્ભરતાનો આ ભાવ આંદોલન પછીના સમયમાં અનેક સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા જીવંત થયો—ખાસ કરીને દૂધ-સહકારિતાઓ, ખેડૂત ઉત્પાદન મંડળીઓ અને ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમોમાં.

★ 3.3 સરદાર પટેલના બંધારણીય ભાગીદારીના વિચારો

ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણ, એકીકરણ અને પ્રજાસત્તાક રચનામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વિશેષ સ્થાન છે. તેઓ માનતા હતા કે એક મજબૂત લોકશાહી માટે દરેક નાગરિક, સમાજ અને

રાજ્યની બંધારણીય પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગીદારી અત્યંત જરૂરી છે. તેમની વિચારસરણી ચાર મોટા આધારસ્તંભો પર ટકી હતી:

◆ 1. બંધારણ પ્રત્યે આસ્થા અને જવાબદારી

સરદાર પટેલ માટે બંધારણ માત્ર કાયદાનો દસ્તાવેજ નહોતો—

- તે રાષ્ટ્રીય એકતાનો આધાર હતો.
- દરેક નાગરિક અને શાસક વર્ગનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું કે તેઓ બંધારણીય મૂલ્યોનું પાલન કરે.
- વ્યક્તિગત અથવા રાજકીય હિત કરતાં બંધારણ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા વધુ મહત્વની છે.

◆ 2. રાજ્યો અને પ્રજાના જોડાણમાં ભાગીદારી

સરદાર પટેલને “ભારતના લોહપુરુષ” ઉપરાંત રાજ્યોના એકીકરણના શિલ્પી કહેવામાં આવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ:

- દેશની એકતા બંધારણીય રીતે જ સુસંગત બની શકે.
- દેશના દરેક રાજ્યએ રાષ્ટ્રીય બંધારણને સ્વીકારી સહભાગી શાસનવ્યવસ્થામાં જોડાવું જોઈએ.
- રાજ્યોની ભાગીદારી સાથે કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંઘીય સમન્વય (Federal Cooperation) જળવાઈ રહે.

આ વિચારધારા આગળ જઈને આજે ભારતના સંઘીય માળખાની મૂળભૂત શક્તિ બની.

◆ 3. લોકશાહી વ્યવસ્થામાં નાગરિકની સક્રિય ભાગીદારી

પટેલ માનતા કે બંધારણને જીવંત રાખે છે તે નાગરિકો. તેઓ માટે “ભાગીદારી”નો અર્થ માત્ર મતદાન નહીં પરંતુ—

- નાગરિકોએ પોતાના અધિકારો સાથે પોતાની જવાબદારીઓ પણ નિભવવી,
- કાયદાનું પાલન કરવું,
- જાહેર જીવનમાં સક્રિય રસ લેવું,
- પારદર્શક અને જવાબદાર શાસન પ્રત્યે ચેતન રહેવું,

આ બધું મળીને “બંધારણીય ભાગીદારી”ની સંસ્કૃતિને મજબૂત બનાવે છે.

◆ 4. સહકારિતા અને બંધારણીય ભાગીદારી

સરદાર પટેલના સહકારિતાના વિચારમાં પણ બંધારણીય ભાગીદારી સ્પષ્ટ દેખાય છે:

- સહકારી સંસ્થાઓમાં નિર્ણય ભાગીદારીથી, મતાધિકારથી અને ન્યાયસંગત પ્રક્રિયાથી લેવાય.
- સંસ્થાનું સંચાલન સભ્યો દ્વારા થાય, એટલે કે પ્રજાધારિત શાસન.
- આ મોડેલથી ગ્રામ સ્તરે પ્રજાસત્તાક સંસ્કૃતિ વિકસે છે.

અથવા કહીએ તો સહકારિતાઓને તેમણે ગામડાના બંધારણીય પ્રયોગશાળા તરીકે જોયા.

◆ 5. એકતા, શિસ્ત અને કાનૂન—બંધારણીય ભાગીદારીના સ્તંભ

સરદાર પટેલે દરેક નાગરિકમાં ત્રણ ગુણોની આવશ્યકતા જણાવી:

1. એકતા: સમાજ અને રાષ્ટ્ર હંમેશા સામૂહિક હેતુઓ તરફ આગળ વધે.
2. શિસ્ત: બંધારણીય વ્યવસ્થામાં નિયમોનું પાલન આવશ્યક.
3. કાયદાનું શાસન: વ્યક્તિ કે સંસ્થા કોઈ પણ કાયદાથી ઉપર નથી.

આ ત્રણ ગુણો વિના લોકશાહી મજબૂત બની શકે નહીં.

સરદાર પટેલના બંધારણીય ભાગીદારીના વિચારોનું કેન્દ્રબિંદુ હતું—કાયદાનું શાસન, નાગરિકોની સક્રિય ભાગીદારી, રાજ્યોનું સમન્વય, અને લોકશાહી પ્રક્રિયાઓમાં સહભાગ. તેમણે બંધારણને રાષ્ટ્રની એકતા અને વિકાસનો મજબૂત આધાર માન્યો અને દરેક નાગરિકને તેની જવાબદારી નિભવવા પ્રેરિત કર્યું.

મૂળ લક્ષણો

- સભ્યો વચ્ચે સમાન અધિકાર,
- ખુલ્લી ચર્ચા અને પારદર્શિતા,
- નિર્ણયમાં સર્વસંમતિ,
- જવાબદારીની વહેંચણી.

સરદારની કામ કરવાની પદ્ધતિ

સરદારના દરેક સત્યાગ્રહમાં એક બાબત સ્પષ્ટ દેખાતી હતી— તેઓ ક્યારેય ‘આદેશ’ આપતા ન હતા.

પરંતુ લોકો સાથે ચર્ચા કરતા, તેમની ચિંતાઓ સાંભળતા, અને પછી સર્વસંમતિ દ્વારા નક્કી કરેલા માર્ગની જાહેરાત કરતા.

આ ભાગીદારી લોકતંત્રની મૂળભૂત વ્યાખ્યા છે—અને સહકારિતાનો જીવંત આત્મા પણ.

સરદાર પટેલનું જીવન માત્ર રાજકીય નેતૃત્વ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ તે સામાજિક-આર્થિક સુધારણાનું પ્રેરણાસ્ત્રોત પણ છે.

તેમણે ભારતીય ખેડૂતને સમજાવ્યું—

- એકતા સૌથી મોટું શસ્ત્ર છે,
- અહિંસાથી પણ સામ્રાજ્ય હચમચાવી શકાય છે,
- સમૂહશક્તિ અને સહકારિતાથી ગામ વિકાસની દિશામાં આગળ વધી શકે છે.

કરમસદના મૂલ્યો, ખેડાના એકતા-આંદોલન, બારડોલીના અનુશાસિત સત્યાગ્રહ—આ બધું સરદારના સહકારી અભિગમનું જીવંત તત્ત્વ છે. સામુહિકતા, આત્મનિર્ભરતા અને ભાગીદારી—આ ત્રણ સિદ્ધાંતો માત્ર સહકારિતાના નથી; તે સરદાર પટેલના આખા જીવન-દર્શનનાં સ્તંભો છે. ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણના આ માર્ગદર્શક મૂલ્યો આજે પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે જેટલા એક સદી અગાઉ હતા. સરદાર પટેલનું જીવન આપણને નિર્દેશ આપે છે કે— “રાષ્ટ્રની શક્તિ તેની એકતા અને સહકારિતામાં છે.”

• સંદર્ભ સૂચિ

1. પટેલ, વલ્લભભાઈ. *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના સંગ્રહિત ગ્રંથો* (The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel). ખંડ 1-15, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1970-1995.

👉 ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહ, ખેડૂત સંગઠન, સહકારી ભાવના અને આત્મનિર્ભરતાના વિચારો માટે મૂળભૂત ગ્રંથ.

2. શર્મા, કે. ડી. *બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર પટેલ*. એસ. ચંદ એન્ડ કંપની, 1980.

👉 બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સહકાર, સામૂહિક શિસ્ત અને સંગઠનશક્તિનું વિશ્લેષણ.

3. પટેલ, વલ્લભભાઈ. *સરદાર પટેલ: સ્વાતંત્ર્યના શબ્દો* (Vallabhbhai Patel: Words of Freedom). નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1957.

👉 સરદાર પટેલના ભાષણો અને વિચારો—સહકારીતા, આત્મનિર્ભરતા અને રાષ્ટ્રનિર્માણ સંદર્ભે.

4. દેસાઈ, મોરારજી. ખેડા સત્યાગ્રહ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1979.

👉 ખેડા સત્યાગ્રહમાં ખેડૂત એકતા, સહકાર અને સામૂહિક જવાબદારીનો અભ્યાસ

5. પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ ભાઈચંદદાસ. ભારતમાં સહકારી ચળવળ (The Cooperative Movement in India). ઓરિયન્ટ લોગમેન, 1962.

👉 ભારતની સહકારી ચળવળનો ઇતિહાસ અને સરદાર પટેલના વિચારો સાથેનું સંબંધ.

6. કુરિયન, વર્ગીસ. મારું પણ એક સપનું હતું (I Too Had a Dream). રોલી બુક્સ, 2005.

👉 અમૂલ સહકારી મોડેલ અને તેમાં સરદાર પટેલની સહકારી પ્રેરણા.

7. બ્રાઉન, જુડિથ એમ. ગાંધીજીનું સત્તા તરફનું ઉદય: ભારતીય રાજકારણ (1915-1922). કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, 1972.

👉 ખેડા સત્યાગ્રહ અને સરદાર પટેલની સંગઠનાત્મક ભૂમિકાનો શૈક્ષણિક અભ્યાસ

8. ભારત સરકાર. ભારતમાં સહકારી ચળવળ અંગેનો અહેવાલ. કૃષિ મંત્રાલય, ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ, 1954.

👉 સહકારીતાના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારુ માળખા માટે અધિકૃત દસ્તાવેજ.

9. પટેલ, વલ્લભભાઈ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: પસંદગીના ભાષણો. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, 1985

10. શેઠ, વિજય. સહકારી ચળવળ અને ગુજરાત. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, 2004.

11. ગુજરાત વિદ્યાસભા. બારડોલી સત્યાગ્રહ: દસ્તાવેજો અને વિશ્લેષણ. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, 1998.